

Yayın Geliş Tarihi: 09.02.2023

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çoban Öztürk, Ebru. "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 53-69.

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE VE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ VE UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI, YENİ ÖNCELİKLER VE ÇATIŞMANIN YÖNETİLMESİ

(CONFLICT RESOLUTION AND RECONCILIATION
APPROACHES IN TÜRKİYE-ARMENIA RELATIONS,
NEW PRIORITIES AND CONFLICT MANAGEMENT)

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

Öz: Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler sıcak çatışma veya toprak bölüşümü boyutlarını içermeyen ve aktif olmayan bir çatışma türü olarak uluslararası literatürde farklı bir yerdedir. İkili ilişkilerde 1915'ten kalan geçmişe ilişkin sorunlar ve bu sorunlara eklenmiş Ermeni diaspora etkeni mevcuttur. Diaspora ikili ilişkilerde Ermenistan açısından aktif rol oynamakta, hâlihazırda zor bir mesele olan bölgesel barış inşasını güçleştirmektedir. Çatışma çözümleri literatüründe yer alan araçsal uzlaşma yöntemiyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki dondurulmuş ilişkilerin uzun vadede olumlu bir seyre çevrilmesi zor ama mümkündür. Mevcut haliyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilere Liberal barış önerileri ve çatışma çözümleri uygulamak gücün son dönemde Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ meselesinde Türkiye'nin aktif olarak yer almasıyla ve görüşmelerde Azerbaycan ile olan sorunların öncelikli olarak

* ORCID: 0000-0002-6332-7639

Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
ebrucoban@cankaya.edu.tr

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

halledilmesi gerekliliğinin vurgulanmasıyla beraber durum giderek karmaşık bir hal almıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalarda toprak paylaşımı gibi öncelikli bir konunun varlığı ve bölgesel güçlerin olaya dâhil olması bölgenin realist siyasi karakteristiğini artırmıştır. Bu nedenlerle Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerdeki çatışma boyutu giderek derinleşmiştir. Çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki çatışma çözümü ve uzlaşma yaklaşımları, çatışma çözümlerindeki realist ve liberal politikalar ve çatışma çözümü yerine çatışmanın yönetilmesi gibi realist paradigmlar tartışılacak ve diasporanın çatışma çözümlerindeki yeri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çatışma çözümü, uzlaşma, çatışmanın yönetilmesi, Realizm, Liberalizm, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan

Abstract: *The relations between Türkiye and Armenia are in a different place in the international literature as an inactive conflict that does not include the dimensions of hot conflicts or territorial division. In bilateral relations, there are problems related to the past from 1915 and the Armenian diaspora factor added to these problems. Diaspora plays an active role for Armenia in bilateral relations and complicates regional peacebuilding, which is currently a difficult issue. It is difficult but possible to turn the frozen relations between Türkiye and Armenia into a positive course in the long run with the instrumental reconciliation method in the conflict resolution literature. While it is difficult to implement Liberal peace proposals and conflict resolutions in the relations between Türkiye and Armenia in the current circumstances, the situation has become increasingly complicated after Türkiye 's active involvement in the Nagorno-Karabakh issue of Azerbaijan and the acceptance of the solution of the problems with Azerbaijan as a priority. The existence of a priority issue such as territorial division in the hot conflicts between Azerbaijan and Armenia and the involvement of regional powers have increased the realist political characteristics of the region. For these reasons, the conflict dimension in the relations between Türkiye and Armenia has gradually deepened. In the study, conflict resolution and reconciliation approaches in Türkiye-Armenia relations, realist and liberal policies in conflict resolution, and realist paradigms such as conflict management instead of conflict resolution will be discussed and the place of diaspora in conflict resolution will be examined.*

Keywords: *Conflict resolution, reconciliation, conflict management, Realism, Liberalism, Türkiye, Armenia, Azerbaijan*

Giriş

Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan aktif ve pasif çatışmaları olan komşu ülkelerdir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar 1915 olayları ile başlayan ve son olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalara uzanan çözülmemiş bir sorunlar zincirine sahiptir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki geçmişten kalan sorunlara, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ topraklarının paylaşımı meselesinde Türkiye'nin aktif olarak Azerbaycan'ın yanında yer almasıyla yeni bir toprak boyutu eklenmiştir.

Türkiye'nin Ermenistan ile ikili ilişkilerin olumlu seyredebilmesini, Azerbaycan ile Ermenistan'ın toprak paylaşımının nihai olarak gerçekleştirilmesi ön koşuluna bağlandığı için durum daha karmaşık bir hal almıştır. Taraflar arasında çatışma çözümünden (*conflict resolution*) ve uzlaşmadan (*reconciliation*) bahsetmek henüz mümkün değildir. Aksine mevcut durumda çatışmanın yönetilmesi (*conflict management*) durumu söz konusudur. Üstelik Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları çözümü derin ve zor olmasına rağmen Türkiye ve Ermenistan arasındaki dondurulmuş ilişkinin sonlandırılarak yeni bir döneme başlanması da Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak paylaşımına bağlanmıştır. Hâlihazırda Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar devlet dışı bir aktör olan diasporanın¹ da dâhil olduğu karmaşık bir nitelik taşımakta ve çatışma çözümü literatüründe “barış inşası” gerektiren zor ve uzun vadeli bir tür olarak öne çıkmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlara kendi aralarında var olmayan yeni bir toprak bölüşümü boyutu eklenmesiyle uygulaması giderek zor bir hal almıştır. Çatışma çözümleri literatüründe hâkim olan Liberal görüş ve Liberal barış önerileri bölgenin uç realist karakteristiği nedeniyle uygulanabilirliği yakın dönemde mümkün görünmemektedir. Ermenistan ile 1915 olaylarına ilişkin gerçekleştirilebilecek çatışma çözümü uygulamalarıyla günümüzde Azerbaycan ile olan sıcak çatışmayla ilgili çözümler birbirinden çok farklı nitelikler taşımaktadır. Üç ülkenin komşuluk ilişkileri sadece liberal barış önerileri değil realist perspektif açısından da çözümü karmaşık ve dış müdahalelere açıktır. Çalışmada çatışma çözümü ve uzlaşma açısından Liberal ve Realist yaklaşımlar aktarılacak, ardından çatışmanın yönetilmesi kavramından, olası çatışma çözümü önerilerinden ve diasporanın buradaki rolünden bahsedilecektir.

¹ Çalışmada diaspora olarak kastedilen Ermeni diasporadır. Azerbaycanlı ve Türk diasporalar hükümet politikalarıyla uyumludur ve hükümetlerden bağımsız hareketleri gözlenmemektedir. Fakat Ermeni diaspora Ermenistan hükümetinin dışında bir aktör olarak yer almakta ve hükümetten bağımsız ve farklı politikaları savunabilmektedir.

Çatışma Çalışmaları ve Uzlaşma Literatüründe Liberal ve Realist Yaklaşımlar

Çatışma yaşanan ülkelerde ve bölgelerde çatışma sebepleri olarak etnik çatışmalar, sınırlar ve ayrılıkçı hareketler sıklıkla incelenmektedir. Bu konularla ilgili sebeplerin incelenmesi ve çözüm önerileri düşünüldüğünde Realist ve Liberal teoriler farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Liberal düşünüşte tüm ulusların/ halkların self determinasyon hakkının olduğu kabul edilmektedir.² Bu hakların karşılıklı tanınması önem arz etmektedir,³ çünkü karşılıklı olarak hakların tanındığı bir ortamda çatışma çözümlerinin gerçekleşebileceği düşünülmektedir.⁴ Ancak zamanla kozmopolitanizm ve bireycilik ön plana çıkarak etnisite temelli devlet oluşumu ve siyasi ayrılmalar olumsuz karşılanmaya başlamıştır. Liberal görüşte bireysel hakların kolektif haklardan öncelikli olması gruplar ve uluslar ile ilgili kültürel hakların reddedildiği anlamına gelmemektedir. Kültürel hakların da siyasi olarak ifade edilmesi desteklenirken, grupların birbirleriyle çatışmasını engelleyecek şekilde bu hakların anayasa ile güvence altına alınması ve buna yönelik siyasi sistemler geliştirilmesi beklenmektedir.⁵

Etnik çatışmalar, sınırlar ve ayrılıkçı hareketler konusunda Realist teorinin tutumu daha farklıdır. Realizm barış inşasından ziyade çatışmanın önlenmesi üzerinde durmaktadır. Devletler uluslararası sistemin ana aktörleri kabul edilirken güvenlik endişesi ve güvenlik konularına ilgi en temel meselelerden olmaktadır. Uluslararası sistemin anarşi üzerine kurulu olduğu kabulü ve insan doğasından kaynaklı sebepler nedeniyle güvenliğin olmaması uluslararası politikanın önemli çıkmazlarından kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında devletlerin kazançları göreceli kazançlar olup, devletler arası iş birliği de bu göreceli durum ve güvenlik endişeleri çerçevesinde düşünülmektedir. Devletler ancak diğer bir devletin ya da ittifak halindeki devletlerin gücünü kontrol etmek için iş birliğine yanaşmaktadır.⁶ Böyle bir teorik altyapıda Realist söylem sınırlara ve sınırların değişimine ilişkin sert bir tutum sergilemektedir. Çünkü açık veya net çizilmeyen sınırlar istikrarsızlıklara fırsat sağlamak ve

2 Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, Princeton University Press, 1993).

3 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, Free Press, 1992).

4 Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict: How Can We Overcome the Barriers to a Negotiated Solution," *Political Psychology* 8, no. 3 (1987): 347-63.

5 Andrew Linklater, "Globalisation and the Transformation of Political Community," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001); Sammy Smooha, "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State," *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 475-503; Sammy Smooha, "Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Societies," *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 423-31.

6 Tim Dunne, Brian C. Schmidt, "Realism," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001): 141-161.

devletleri müdahalelere açık hale getirmektedir. Ayrıca iktisadi bütünleşme hareketleri de ortak çıkarlar çerçevesinde değil tarafların gücünü dengelemek adına yapılmaktadır.

Çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründe Liberal görüş hâkimdir. Çatışma durdurulup, siyasi, iktisadi bölüşümler yapıldıktan sonra barış inşası yapılması gerekmektedir. Yani çatışmanın durdurulması da siyasi ve iktisadi yapısal sorunlarla uğraşılması da kalıcı ve uzun vadeli barış için yeterli değildir. Son dönemlerde barış inşası için sosyopsikolojik etkenlerin de çözülmesinin gerekli olduğu kabul edilmektedir. Sosyopsikolojik etkenlerde uzun vadeli politikalara ve tüm topluma nüfuz edecek milli eğitim politikalarına ve tercihlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü çatışmalı taraflar arasında kimlik değişimleri beklendiğinden, davranışlarda ve tutumlarda toleransın geliştirilmesi, kimlik ve ulusal kimlik algısında dışlayıcı yaklaşımların azaltılması, bunlarla beraber karşılıklı iletişimin artırılması gereklidir. Liberal çatışma çözümü yaklaşımlarının ideal olarak sunduğu sonuçlar, sosyopsikolojik yaklaşımlarla gerçekleştirilmeye çalışılacak süreçlere işaret etmektedir ve dünya tarihinde sık rastlanmayan niteliktedir. Yapısal ve reel sorunların dahi çözülemediği coğrafyalarda sosyopsikolojik süreçlerin gerçekleştirilerek şiddeti hakiki anlamda engellemek ve uzun vadeli barış inşası yapmanın zor olduğu da aşikardır.

Liberal yaklaşımlar barış inşası için idealleştirmeler yapsa da somut ve küçük adımlar da önermektedir. Özellikle iç politika anlamında iktisadi yaklaşımlar ve kurumsal entegrasyonlar ön plana çıkmaktadır. Örneğin sınırların açılarak serbest ticaret anlaşmaları yapılması, karşılıklı kurumsal değişimler, ortak projeler ve iş birlikleri tüm taraflara çıkar sağlayabilecektir.⁷ Tüm bunlar sosyal etkileşimi artıracak ve karşılıklı güven oluşturmanın önünü açacaktır. Sosyal etkileşim, iletişim ve güven sağlamaya çalışılması toplumsal anlamda kamusal baskı ve engel oluşturan korku ve güvensizlik hislerinde azalma yaratabilecek, farklılıkları kabul ederek, karşılıklı ılımlı ve barışçıl tutumlar takınmaya yardımcı olabilecektir.⁸

Barışa yönelik adımlar atarken çatışmanın, çözüm için yeterli olgunluk düzeyine gelip gelmediği de önemli bir konudur. Çatışmanın sıfır toplamı yaklaşımlardan, karşılıklı kazanımlar algısına dönüşmesi gerekmektedir. Çatışma literatüründe Liberal yaklaşımda, sosyal, iktisadi, psikolojik ve kültürel alanda gerçekleştirilecek olan olumlu gelişmelerin siyasi ve stratejik

7 Tim Dunne, "Liberalism," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001): 162-181.

8 Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict".

alanda dönüşüm yaratacağı ön kabulü mevcuttur. Bu dönüşüm sayesinde de çatışma çözümü ve sonrasında kalıcı uzlaşma gerçekleşecektir.

Liberal yaklaşımlar açısından siyasi ve stratejik olanın aşılması ve hatta dönüştürülmesi beklenmektedir. Oysa Realizmin klasik teorisyenlerinden Morgenthau'nun vurguladığı gibi Realizmde siyasi olanın üstünlüğünden ve önceliğinden bahsedilir.⁹ Bu öncelik siyasetin ve diplomasiinin dış faktörlerden etkilenmeyeceği anlamına gelmeyecektir. Fakat siyasi çıkarların ya da dinamiklerin aşılamayacağı ya da dönüştürülemeyeceği öngörülmektedir. Realist açıdan bakıldığında anarşik bir uluslararası sistemde ülkeler arasında güven geliştirilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle devletler arasında net sınır çizgilerinin olması hem yanlış anlama ve çatışmaları önleyeceği hem de istikrar sağlayacağı kabul edilmektedir.

Realizmin ilk döneminde uluslararası politikada devletlere verilen önem nedeniyle etnik çatışmaya ilişkin vurgu azdır. Fakat özellikle 1990'larda etnik çatışmaların uluslararası politikada hızla ön plana çıkmasıyla beraber etnisite vurgusu Realist teoride de yer bulmuştur. Çatışmalar sonucunda etnik kimliklerin giderek sertleşmesi, devletlerin kendi sınırları içerisinde de güvenlik çıkmazlarını incelemelerini ve uygulamalarını gerektirecektir. Etnik gruplar arasında güven tamamen kırıldığında kanlı çatışmaları ve istikrarsızlıkları önlemek için fiziksel ve siyasi ayrılmalar öneren Realist teorisyenler bulunmaktadır.¹⁰

Çatışma söz konusu olduğunda Realist ve Liberal paradigmaların her ikisinde de çatışma çözümlerinin nasıl uygulandığı sorusu yer bulmaktadır. Her iki teori için de insan faktörü, karar alma mekanizmaları ve bu mekanizmaların kararları, bunların siyasi ve stratejik sonuçları nasıl etkilediği veya etkileyeceği konusu önem taşımaktadır. Ancak Liberal teoride materyal sınırlar Realist teoriye göre daha az yer tuttuğundan, barış süreçleri ya da görüşmelerinde antlaşmaların uygulanıp uygulanmadığı ve hükümetlerin uygulama süreçlerindeki rolleri daha çok sorgulanmaktadır.

Barış beklentisi ya da çatışma çözümlerinde önerilen yöntemler ve uygulama şekilleri Liberal teoride daha geniş yer bulmaktadır. Buna göre taraflar arasında

9 Hans Morgenthau, *Politics Among Nations* (New York: Knopf, 1978).

10 Barry Posen, "The Security Dilemma and Ethnic Conflict," in *Ethnic Conflict and International Security*, ed. Michael Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993): 103-124; Chaim Kaufman, "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Wars," *International Security* 20, no. 4 (1997): 136-175; Chaim Kaufman, "When All Else Fails: Ethnic Population Transfers and Partitions in the Twentieth Century," *International Security* 23, no. 2 (1998): 120-156; Alexander Downes, "The Holy Land Divided: Defending Partition as a Solution to Ethnic Wars," *Security Studies* 10, no. 4 (2001): 58-116.

barış görüşmeleri başlaması ve sürdürülmesi için öncelikle çatışmanın olgunluk (*ripeness*) düzeyine gelmiş olması beklenmektedir. Tarafların görüşmelere ne denli istekli olduğu, karşılıklı olarak birbirlerini tanıyıp tanımadıkları da önem arz etmektedir. Karşılıklı tanıma ve çözüm için masaya oturma, çatışma çözümlerinin başlaması ve sürdürülmesi için gereken olgunluk düzeyi açısından yeterli görülmemektedir. Liberal düşünüşte tarafların birbirini tanıması ve masaya oturmaya razı olması çatışmanın belli bir olgunluğa geldiğine işaret etmektedir. Oslo sürecinde de Filistin tarafının İsrail'i, İsrail'in de Filistinlilerin temsilcilerini tanıması ve görüşmelere başlanması çatışmanın görüşmeler yapmak üzere belli bir olgunluğa eriştiği kabul edilmiştir. Ardından gerçekleştirilecek olan iktisadi bütünleşmeyle beraber karşılıklı güven oluşturulması ve sağlanması hedeflenmiş, kalıcı bir barış anlaşması ve çatışma çözümünü beraberinde getireceği düşünülmüştür.¹¹ Ancak durum bu şekilde seyretmemiş, karşılıklı tanıma yeterli olmamıştır. Zira barış görüşmesi yapmak ile çatışma çözümleriyle beraber barış inşa etmek ve uzlaşma sürecini gerçekleştirmek çok farklı anlamlara gelmektedir.

Gruplar arasında güvenin ve barışın inşa edilmesi gerekmektedir. Liberal teoride çatışma çözümleri açısından "barış inşası" gerçekleştirebilmek için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Örneğin dolaylı diplomasi (*track-two*) çalışmaları bireyler ve gruplar arasında bu niyetle gerçekleştirilen hükümet dışı temas ve faaliyetlerdir.¹² Bu tür bir diplomasiin amacı siyasetçilere, siyasi elite ve kamuoyuna çatışma çözümünün mümkün olduğunu göstererek tarafların siyasi elitleri arasında güven inşa etmek ve iç politikada destek almaktır.¹³ Diğer bir yöntem tabandan (*grass-roots*), toplumdaki topluma gerçekleştirilecek programlardır. Bu programlar karşılıklı tavizlerle anlaşma yapmak üzere, tarafların anlatılarını kavrayabilmek ve sosyal güveni sağlayabilmek için gerçekleştirilmektedir.¹⁴

Çatışma çözümü konusunda Liberal düşünüşte bütünleşmeci (*integrationist*) yaklaşım da kullanılmaktadır. Özellikle Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren uygulanmaya çalışılan bu modelin Avrupa için başarılı sayılan çok sayıda yönü de mevcuttur. Fakat bu tür bir modelin siyasi, iktisadi,

11 Jonathan Rynhold, "Realism, Liberalism, and the Collapse of the Oslo Process: Inherently Flawed or Flawed Implementation?," in *The Failure of the Middle East Peace Process?: A Comparative Analysis of Peace Implementation in Israel/Palestine, Northern Ireland and South Africa*, ed. Guy Ben-Porat (New York: Palgrave Macmillan, 2008): 127.

12 Hussein Agha, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds., *Track-II Diplomacy: Lessons from the Middle East*, Boston, MA, MIT Press, 2004.

13 Hussein Agha, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds., *Track-II Diplomacy*.

14 Ifat Maoz, "An Experiment in Peace: Reconciliation-Aimed Workshops of Jewish-Israeli and Palestinian Youth," *Journal of Peace Research* 37, no. 6 (2000): 721-736; Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict".

sosyal ve kültürel farklılıkları olan bölgelerde de başarılı olacağını beklemek iddialı bir yaklaşımdır. Bu modelde ekonomik yaklaşım ön plana çıkarken tek bir ekonomik bölge hatta bu bölge içerisinde aynı para biriminin kullanımına kadar iktisadi bütünleşmeler ön görülmektedir. Liberal düşüncenin genel vizyonunda karşılıklı iktisadi kazançların, barış görüşmesi ve barış inşası için destek ve uygun bir zemin hazırlayacağı ön kabulü bulunmaktadır. Barış adına sağlanacak bu ortam radikal hareketler ile barış amacından sapmayı engellerken aynı zamanda barış inşası için karşılıklı tavizler vermenin kabul edilmesi ve güven konusunda da kamuoyu oluşturacaktır. Bir diğer değişle karşılıklı somut materyal kazançlar siyasi anlamda uzlaşma için gerekli olan belli bir olgunluk düzeyi getirecektir.

Neo-Realizm ise devlet çıkarlarını somut maddi güç ile tanımlamaktadır. Buna bağlı olarak devletler kendi dost ve düşmanlarını maddi kazançlarına ilişkin hesaplarla belirleme eğilimindedir.¹⁵ Klasik Realizmde maddi çıkarlardan öte devletler arası dengede devletlerin tehdit algısı yani maddi/ somut olmayan etkenler ön plana çıkabilmektedir.¹⁶ Carr ise Realizmde maddi çıkarları ön planda tutarken maddi olmayan amaçların da devlet çıkarlarının gözetilmesinde önemli olduğunu savunmaktadır.¹⁷ Örneğin ulusal birlik gibi meseleler somut olmayan etkenler olarak yer bulabilecektir. Liberal düşüncenin öngördüğü kimi meselelerin Realist düşüncede de yer bulabileceğini söylemek gerekmektedir. Örneğin maddi çıkarların gözetildiği uluslararası bir ortamda Liberal düşüncede geniş yer bulan, devletler veya toplumlar arasındaki kurumsal iş birlikleri aynı zamanda Realist düşüncedeki temel güvenlik çıkmazlarını azaltabilecek ve istikrara katkıda bulunabilecektir.

Çatışma çözümlerinde Liberal yaklaşımlar soyut ve psikolojik etkenlere vurgu yaptığı için Realistlerce eleştirmektedirler.¹⁸ Örneğin tanıma, güvenme, affetme gibi çok sayıda psikolojik ve soyut kavramın çatışmaların sert, somut ve siyasi yönlerini geri plana attığı ve çatışmaya ilişkin elle tutulur çözümler getiremediği sıklıkla dile getirilmektedir. Çatışmanın barış görüşmeleri için belli bir olgunluğa erişmesiyle çatışmanın çözümü için gerekli olgunluğa erişilmesi aynı şeyler değildir. Psikolojik etkenler görüşmelere başlamak ve çatışmayı durdurmak için önemliyken, çatışmanın çözüme ulaştırılabilmesi için psikolojik etkenlere ek olarak siyasi olgunluğa da erişilmiş olması gerekmektedir. Realist açıdan bakıldığında kimi çatışmalarda görüşmelere

15 Tim Dunne, Brian C. Schmidt, "Realism".

16 Stephen Walt, *The Origins of Alliances* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

17 Edward Hallett Carr, *The Twenty Years Crisis* (London: MacMillan, 1991).

18 Gerald Steinberg, *Unripeness and Conflict Management: Re-Examining the Oslo Process and Its Lessons*, Occasional Paper No 4 (Ramat Gan: Program in Conflict Resolution, Management and Negotiation, Bar Ilan University, 2002).

başlamak için dahi belli bir siyasi olgunluk gerekmektedir. Çatışma taraflarında siyasi elitler belli bir görüşme olgunluğuna erişse de halkın ve radikal grupların aynı düzeyde hazır olmayabileceğini akılda tutmak gerekmektedir. İsrail ve Filistinliler arasında yürütülen Oslo görüşmelerinde de olduğu üzere İsrail ve Filistin halklarının özellikle dini sembollere ve kimliğe ilişkin meselelerde çok farklı düzlemlerde olması görüşmelerin kolaylıkla radikal gruplarca sabotaj edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu tarz durumlarda anlaşmaların uygulanmaması ya da görüşmelerin sürdürülüp sürdürülmemesi konularından ziyade tarafların halk ve elit düzeyinde çözüm ve uzlaşma için yeterli görüşme olgunluğuna gelmeyebileceğini belirtmek gerekmektedir.

Çatışma çözümlerini gerçekleştirmek üzere yapılan görüşmelerde Liberal prensiplere uyulup uyulmadığı da tartışma konusu olmaktadır. Örneğin Oslo barış görüşmelerinde başarısızlıklarda ilişkin eleştiriler yapılırken çatışma çözümlerinde önerilen Liberal ölçütlere tam anlamıyla uyulmadığı eleştirisi hâkimdir.¹⁹ Diğer taraftan çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe hangi yaklaşım olursa olsun çözüme ilişkin önerilerin tüm çatışmalara benzer formülleri ve yöntemleri içeren jenerik içerikler verilmesi ile ütopyik, standart ve teorik önerilerde bulunulması ciddi biçimde eleştirilmektedir.²⁰ Steinberg de Oslo görüşmelerini örnek vererek çatışma çözümleri literatüründe yer alan yöntemlerin yetersizliğinden bahsetmektedir.²¹ Ayrıca Lederach'ın belirttiği üzere standart formüller ve öneriler, bölünmüş ve çatışma geçmişi olan toplumlarda barış inşası için yeterli olmamaktadır.²² Türkiye ve Ermenistan ile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki farklı nitelikteki sorunlarda çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründeki Liberal teorileri uygulamak güçtür. Sonraki bölümde de inceleneceği üzere, bölgede çatışma çözümü değil çatışmanın yönetilmesi hali hâkim olmuş, bölgenin realist karakteristiği giderek artmış ve sorunlar derinleşmiştir.

Çatışma Çözümü ile Uzlaşma Yaklaşımları ve Çatışmanın Yönetilmesi

İç savaş veya çatışma geçmişi olan ve aynı ülke sınırları içerisinde yaşamaya devam eden toplulukların çatışma çözümü ve uzlaşma süreçlerini uzun vadeli ve hakiki anlamıyla gerçekleştirmesi çok zahmetli ve uzun bir süreçtir. Bu

19 Ron Pundak, "From Oslo to Taba: What Went Wrong?," *Survival* 43, no. 3 (2001): 31-45.

20 Ofira Seliktar, *Doomed to Failure? The Politics and Intelligence of the Oslo Peace Process* (Santa Barbara: ABC CLIO, 2009): 192.

21 Gerald M. Steinberg, *Unripeness and Conflict Management: Re-examining the Oslo Process and Its Lessons* (Ramat Gan: BESA, 2003).

22 John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1999): 23.

açından düşünüldüğünde, azınlıklarını barındırsa da iki toplum aynı ülke içerisinde yaşamadığından Türkiye ve Ermenistan arasındaki diplomatik, ticari ve siyasi ilişkilerin aktif ve olumlu komşuluk ilişkilerine çevrilmesi daha kolay olduğu düşünülebilir. Çözüm ve uzlaşma süreçleri uygulanırken bir arada yaşayan topluluklarda siyasi, ticari, kültürel, hukuki tüm alanlarda çözümcü bir siyaset gerektiği kadar gündelik hayatın döngüsünde de bu alanlara ilişkin paylaşımlar yapılması önem taşımaktadır. Bu nedenle çözüm süreçleri çok daha fazla detay ve çaba gerektirmektedir.

Bir arada yaşamayan toplumlarda ise diplomatik ve ticari ilişkiler öncelikli olacak şekilde iletişime başlanabilecek ve diğer koşula oranla daha az detayın düzenlenmesi yeterli olabilecektir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde geçmişin ağırlığına rağmen olumlu ilişkiler mümkündür ancak farklı öncelikleriyle bu ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi muhtemel bir diaspora etkeni olduğu da unutulmamalıdır. Diasporayı ve önceliklerini dikkate almadan, diasporayla iletişim kurmadan hakiki ve kalıcı bir uzlaşma süreci mümkün değildir. Ermenistan ile Türkiye arasındaki donmuş ilişkileri olumlu bir seyre çevirmek için literatürün son dönem yaklaşımlarından olan araçsal uzlaşma yaklaşımını uygulamak makul ve uygulanabilir bir seçim olabilecektir. Geçmişin konuşulmasının ve geçmişe ilişkin meselelerin ötelendiği ve geri plana atıldığı bu yaklaşımda günümüz iletişimine ve ilişkilerine vurgu yapılmaktadır. Sürekli tekrar eder şekilde ve işbirliği gerektiren girişimlerde bulunulması güven köprüsü oluşturabilecek, sürekli ve tutarlı iletişim uzlaşmayı kolaylaştırabilecektir.²³ Tekrar eden iletişim ve işbirliği projeleri, güvensiz ilişkileri dönüştürme potansiyeli taşıyan ve karşılıklı güven inşa edebilen bir yol olarak kabul edilmektedir.²⁴

Diğer uzlaşma türlerinde geçmişe odaklanılması, özür dileme ve affetme döngüsüne özel önem atfedilmesi özellikle Türkiye için uygulanması güç olan bir uzlaşma türü olmaktadır. Aslında Ermeni diasporanın talep ve tercih ettiği yaklaşımlar bu şekildedir. Ancak geçmişin ve şiddet olaylarının konuşulması ve üzerinde uzlaşılması dünyanın hiçbir yerinde kolay olmayan bir iştir. Geçmiş konuşulurken acının derinliğinde kaybolup çözüm ve uzlaşma süreçlerinin tamamlanamaması sık rastlanan bir durumdur. Bu nedenle geçmişe değil günümüze öncelik tanımak, az da olsa güven inşası gerçekleştirmek ilk aşamada uzlaşma sürecinin kırılğan niteliğini hafifletebilecektir. Bu uzlaşma

- 23 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation," içinde *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, ed. Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (New York: Oxford: Oxford University Press, 2008): 42
- 24 Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts," içinde *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ed. Eugene Weiner (New York: Abraham Fund, 2000): 182-188.

türünde diasporayı ikna etmek kolay olmasa da Ermenistan halkıyla öncelikli iletişime geçmek mümkün olabilecektir. Fakat hangi uzlaşma yaklaşımı seçilirse seçilsin diasporayla da çözüm ve uzlaşma süreçlerini eş zamanlı gerçekleştirmek için çaba harcamak önem arz edecektir. Zira diasporanın Ermenistan'daki siyasi, ticari ve Ermeni kimliğine ilişkin etkileri yadsınamayacak nitelik ve niceliktedir.

Uluslararası ilişkiler disiplini devlet merkezli analiz yöntemlerini öncelikli tuttuğundan diaspora gibi devlet dışı aktörler açıklamalarda geri planda kalabilmektedir. Ancak çatışma çalışmaları literatüründe devlet dışı aktörler önemlidir. Hatta çatışmanın ortaya çıkışı, sürdürülmesi veya sonlandırılarak kalıcı barış inşa edilmesinde devlet dışı aktörlere özel önem atfedilmektedir. Bu açıdan bakıldığında diaspora barış inşa eden bir rolde olabileceği gibi çatışmayı sürdüren ya da barış bozucu (*peace spoiler*) rolü üstlenebilmektedir. Ermeni diaspora Ermenistan'dan farklı önceliklerde ısrar ederek barış bozucu rol oynama potansiyeline sahiptir. Örneğin diaspora Türkiye ile ilişkilerin düzelmesine ön koşul olarak 1915 olaylarının soykırım olarak tanınmasını koyarken, Ermenistan'ın önceliği iktisadi işbirlikleri, ticari yatırımlar ve sınırların açılması olabilmektedir. Diaspora, Ermenistan'da yaşamasalar dahi Ermeni kimliğinin uluslararası alandaki temsilcisi olarak ulusal kimliğe için bir nitelik taşıdığından hükümetler değişse de diasporanın önceliğinin görmezden gelinmesi kolay olmamaktadır. Bu durumda diaspora barış görüşmelerinde olumlu katkı sağlamamaktadır.

Hal böyleyken, Türkiye ve Ermenistan arasındaki mevcut sorunlu duruma Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak bölüşümü ve sıcak çatışmalar eklenerek var olan dondurulmuş ilişkiler çerçevesindeki çatışma türünün boyutu derinleşmiş ve çözüm için önemli bir kalem daha eklenmiştir. İki ülkenin inisiyatifıyla ve diasporanın katılımıyla başlasa dahi Türkiye ve Ermenistan için çözüm ve uzlaşma daha da güçleşmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak paylaşımının gerçekleştirilmesi, Rusya'nın bu paylaşımında yer alması ve çözüm sürecini desteklemesi artık öncelikli konu haline almıştır. Türkiye'deki mevcut hükümet önceliğinin Azerbaycan olduğu yönünde açıklamalar yapmaktadır.²⁵ Zaten zor olan bir uzlaşma beklentisine toprak, sıcak çatışma ve komşu ülkelerin eklenmesi sorunları genişletmiş ve derinleştirmiştir. Atılması gereken adım ve çözülmesi gereken sorunların sayısı artmıştır. Liberal çatışma çözümü yaklaşımları bölgenin sert Realist karakteristiği nedeniyle daha da geri plana düşmüştür.

25 "Erdoğan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine bağladı," Agos, 11 Kasım 2022, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27772/erdogan-normallesme-surecini-ermenistan-azerbaycan-iliskilerine-bagladi>.

Siyasi girişimler ve somut iktisadi adımlarla ilişkilerin olumlu yöne çevrilmesi mümkündür. Fakat literatürdeki Liberal barış inşası kavramlarının bölgeye uygulanması epey güçtür. Tam tersine günümüzde bölgede Hobbesiyen Realist politikalar hâkimdir ve çatışma çözümü yerine çatışmanın yönetilmesi öncelik haline almıştır. Dağlık Karabağ'ın bölüşümü söz konusu olduğundan ve toprak meselesi var olunca çatışmalar hızla aktif hale gelebildiğinden sorunların kalıcı olarak çözülmesi uzun ve zorlu bir yola işaret etmektedir. Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinde çatışma çözümleri literatüründe hâkim olan Liberal barış önerileri yetersiz kalmaktadır. Çatışma çözümlerindeki Liberal yaklaşımlarda siyasi alanın dönüşümü, karşılıklı güven, affetme, kimliklerin dönüşümü ve nihayetinde uzlaşma gibi kavram ve süreçlerden bahsedilmektedir. Ancak bu kavramların bölgede uygulanabilirliği yakın dönemde güçtür. Bu güçlüğü daha da artıran hem barış bozucu rolündeki diaspora hem de Türkiye Ermenistan ilişkilerinde sıcak çatışma ve toprak boyutu ekleyen Dağlık Karabağ meselesidir. İktisadi bir bütünleşme de yaşanmadığından bölgedeki aktif ve pasif çatışma türleri giderek derinleşmektedir.

Bölge politikalarındaki Realist karakterden dolayı güven meselesinin geri planda olduğu göze çarpmaktadır. Bu vurgudan dolayı tarafların güven inşası, ikili ilişkilerde olumlu beklentiler ve görüşmeler gibi konular niyet edilse de gerçekleştirilememektedir. Mevcut güven eksikliği barış görüşmeleri başlatmak için gerekli olan çatışmadaki olgunluk düzeyine de ulaşamamasına yol açmaktadır. Diplomatik girişimlerin hızla sonlanması ya da geri adım atılması aslında elit, halk ve siyasetçiler düzleminde çatışma çözümü için gerekli olgunluğa ulaşılmadığının göstergelerinden olmaktadır.

Çatışma türlerinin içinde barındırdığı kimi nitelikler, o çatışmayı yatıştırılmayı, çözmeyi ve nihayetinde çatışanlar arasında uzlaşma sağlanmasını güçleştirmektedir. Çatışma çözümü söz konusu olduğunda etnik çatışmalarda çatışmanın yönetilmesi ya da toprak paylaşımı meselesi büyük önem taşımaktadır.²⁶ Her bir etnik çatışma için toprağa ilişkin çözümlerin uygulanabilir olup olmadığı tartışma konusudur. Ancak toprağa ilişkin uzlaşmazlık, çatışmalarda çözüm potansiyelini zora sokmaktadır.

Çatışmada paylaşılmayan bir toprak parçası olması, bu toprak parçasına doğrudan ilişkili başka akraba devletlerin mevcudiyeti ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve taraflara baskı yapma olasılığı bulunan bir bölgesel gücün mevcudiyeti çatışmanın yatıştırılması ve çözüm sağlanması için güç niteliklere işaret etmektedir. Aynı zamanda bu nitelikler belli bir olgunluğa eriştiğinde tam tersine çatışmanın yatıştırılabilmesi için uygun

26 Stefan Wolff, "Managing Ethnic Conflict: The Merits and Perils of Territorial Accommodation," *Political Studies Review* 9 (2011): 26.

koşullar anlamına da gelebilmektedir. Tartışmalı topraklar için çözüme hazır olma ve akraba devletler ile bölgesel büyük güçlerin çözüm yönünde yönlendirme ve hatta baskı yapması süreci hızlandırabilecektir. Her halükârda toprağa ilişkin iddialar ve beklentiler konusunda taraflar taleplerinden vazgeçerek veya paylaşma giderek bir uzlaşmaya varamazsa çatışmanın çözüm aşamasına gelmesi imkânsız görünmektedir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorusunda Rusya ve Türkiye çözüm yönünde baskı oluştursa da her iki taraf da aslında Dağlık Karabağ'ın tamamında hak sahibi olduğu konusunda ısrarlı olduğundan çatışma ve sorunlara ilişkin tutum, çözüm yönünde gerekli olgunluğa ulaşmamaktadır. Bu nedenle mevcut durum, çatışmanın çözümü değil çatışmanın yönetilmesi şeklinde sürmektedir. Çatışmanın yönetilmesi çatışmanın kesin çözüme kavuşturulacağı anlamına gelmemektedir. Tam tersine çatışmanın yönetilmesi bir çözüm sözü vermemektedir.

Wolff çatışmanın yönetilmesi kavramını, süregelen çatışmanın toplumun çoğunluğunda olabilecek etkilerini çevreleme, sınırlandırma veya yönlendirme teşebbüsü olarak açıklamaktadır.²⁷ Çatışma çözümü bu durumdan farklıdır ve taraflar arasında çatışan çıkarları kurumsal bir çerçevede iş birliğine dönüştürmeyi ve nihayetinde şiddeti önlemeyi amaçlamaktadır. Çatışmanın yönetilmesi istenen ve beklenen bir durum değildir. Aslında taraflardan birisi çatışmanın mevcut doğrultudaki çözümünü istemediğinde veya çözüm imkânsız hale geldiğinde tercih edilen bir strateji olmaktadır. Ayrıca çatışmanın yönetilmesi halkın tamamının etkilenmemesi ve çatışmayı sınırlandırmak için başvurulan iyi niyetli bir tercih de olmayabilir. Tam tersine çatışmanın devam etmesi için, mevcut durumun, gücün, iktidarın veya iktisadî kazancın sürdürülmesi için bir strateji olarak da kullanılabilir.²⁸ Çözüm adına yapılan görüşmelerdeki veya uygulamalardaki başarısızlıklar sonucu aktörler bu stratejiyi bütününe tercih edebilmektedir.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde özellikle Türkiye tarafından diplomatik girişimler gerçekleştirilse de mevcut girişimler²⁹ hem yetersiz kalmakta hem Ermenistan ve diasporadan güçlü ve istekli yanıtla

27 Stefan Wolff, "Managing and Settling Ethnic Conflicts," in *Managing and Settling Ethnic Conflicts: Perspectives on Successes and Failures in Europe, Africa and Asia*, ed. Ulrich Schneckener and Stefan Wolff, (New York: Palgrave Macmillan 2004): 12.

28 Wolff, "Managing and Settling Ethnic Conflicts".

29 "Erdoğan, Paşinyan'la görüşti: 'Ermenistan'la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum," *BBC Türkçe*, 6 Ekim 2022, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cxyrgvzrqo>;

"Türkiye ve Ermenistan liderlerinden 13 yılın ardından ilk görüşme, *Bianet*, 7 Ekim 2022, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/268162-turkiye-ve-ermenistan-liderlerinden-13-yilin-ardindan-ilk-gorusme>.

gelmemektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalar ve Dağlık Karabağ'a ilişkin süreçler devamlılık arz etmektedir. Sonuç olarak üç bölge ülkesi için de çatışma çözümünden değil ancak çatışmanın yönetilmesi halinden bahsedilebilmektedir.

Sonuç

Çalışmanın teorik çerçevesinde çatışma çalışmaları literatüründeki Liberal ve Realist yaklaşımlar aktarılmış, çatışma çözümü ve çatışmanın yönetilmesi kavramlarından bahsedilmiştir. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan arasında çözüm ve uzlaşma sürecinde uygulanabilirliği görece yüksek olan araçsal uzlaşma aktarılırken diasporanın mutlaka dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Son dönemde Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun sıcak çatışmayla tekrar gündeme gelmesi ve Türkiye'nin de çatışmada aktif rol almasıyla hâlihazırda zor olan çözüm ve uzlaşma giderek güçleşmiştir.

Çatışma çözümü literatüründe Liberal barış kavramları ve bu kavramlar çerçevesindeki çözüm ve uzlaşma öncelikleri bulunmaktadır. Güven inşası, kimliklerin dönüşümü, siyasi tolerans geliştirilmesi, işbirliği gibi kavramlarla çözüm süreçlerini sürdürmek öncelikli olmaktadır. Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinde çözüm ve uzlaşma süreçlerinde Liberal yaklaşımlardan araçsal uzlaşma yöntemi ve uygulama önerileri sunulabilse de farklı önceliklere sahip diaspora günümüze değil geçmişe odaklanarak bu süreçte olumsuz rol oynayabilmektedir. Buna ek olarak, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar ve Dağlık Karabağ sorununun da gündemde olması ve Türkiye'nin bu sorunun çözümünü önceliğe almasıyla mevcut sorunlar derinleşmiştir. Çatışma çözümünden ve uzlaşmadan bahsetmek bir adım daha zorlaşmıştır. Mevcut durum çatışma çözümü ve uzlaşma süreci olarak değil çatışmanın yönetilmesi şeklinde sürdürülmektedir.

Kaynakça

- Agha, Hussein, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds. *Track-II Diplomacy: Lessons from the Middle East*, Boston MA: MIT Press, 2004.
- Carr, Edward Hallett. *The Twenty Years Crisis*. London: MacMillan, 1991.
- Downes, Alexander. “The Holy Land Divided: Defending Partition as a Solution to Ethnic Wars.” *Security Studies* 10, no. 4 (2001): 58-116.
- Dunne, Tim and Brian C. Schmidt, “Realism.” In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 141-161. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Dunne, Tim “Liberalism.” In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 162-181. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 1992.
- Kaufman, Chaim. “Possible and Impossible Solutions to Ethnic Wars.” *International Security* 20, no. 4 (1997): 136-175.
- Kaufman, Chaim. “When All Else Fails: Ethnic Population Transfers and Partitions in the Twentieth Century.” *International Security* 23, no. 2 (1998): 120-156.
- Kelman, Herbert. “The Political Psychology of the Israeli–Palestinian Conflict: How Can We Overcome the Barriers to a Negotiated Solution.” *Political Psychology* 8, no. 3 (1987): 347–63.
- Kriesberg, Louis. “Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts.” In *The Handbook of Interethnic Coexistence*, edited by Eugene Weiner, 182-198. New York: Abraham Fund, 2000.
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1999.
- Linklater, Andrew. “Globalisation and the Transformation of Political Community.” In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 141-161. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- Maoz, Ifat. "An Experiment in Peace: Reconciliation-Aimed Workshops of Jewish-Israeli and Palestinian Youth." *Journal of Peace Research* 37, no. 6 (2000): 721-736.
- Morgenthau, Hans. *Politics Among Nations*. New York: Knopf, 1978.
- Nadler, Arie ve Nurit Shnabel. "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation." In *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, edited by Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, 37-56. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Posen, Barry. "The Security Dilemma and Ethnic Conflict." In *Ethnic Conflict and International Security*, edited by Michael Brown, 103-124. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Pundak, Ron. "From Oslo to Taba: What Went Wrong?." *Survival* 43, no. 3 (2001): 31-45.
- Rynhold, Jonathan. "Realism, Liberalism, and the Collapse of the Oslo Process: Inherently Flawed or Flawed Implementation?." In *The Failure of the Middle East Peace Process?: A Comparative Analysis of Peace Implementation in Israel/Palestine, Northern Ireland and South Africa*, edited by Guy Ben-Porat, 111-132. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Seliktar, Ofira. *Doomed to Failure? The Politics and Intelligence of the Oslo Peace Process*. Santa Barbara: ABC CLIO, 2009.
- Smooha, Sammy. "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State." *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 475-503.
- Smooha, Sammy. "Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Societies." *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 423-31.
- Steinberg, Gerald M. *Unripeness and Conflict Management: Re-Examining the Oslo Process and Its Lessons*. Occasional Paper No 4. Ramat Gan: Bar Ilan University, Program in Conflict Resolution, Management and Negotiation, 2002.
- Tamir, Yael. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Walt, Stephen. *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.

Wolff, Stefan. “Managing and Settling Ethnic Conflicts.”, In *Managing and Settling Ethnic Conflicts: Perspectives on Successes and Failures in Europe, Africa and Asia*, edited by Ulrich Schneckener and Stefan Wolff, 1-17. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Wolff, Stefan. “Managing Ethnic Conflict: The Merits and Perils of Territorial Accommodation.” *Political Studies Review* 9 (2011): 26–41.

“Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‘Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum,” BBC Türkçe, 6 Ekim 2022, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo> , Erişim tarihi: 08.02.2023.

“Türkiye ve Ermenistan liderlerinden 13 yılın ardından ilk görüşme, Bianet, 7 Ekim 2022, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/268162-turkiye-ve-ermenistan-liderlerinden-13-yilin-ardindan-ilk-gorusme>, Erişim tarihi: 08.02.2023.

“Erdoğan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine bağladı,” Agos, 11 Kasım 2022, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27772/erdogan-normallesme-surecini-ermenistan-azerbaycan-iliskilerine-bagladi>, Erişim tarihi: 08.02.2023.